

Przygotowanie językowe dorosłych do pracy w krajach niemieckojęzycznych

Language preparation of adults to work in German-speaking
countries

Słowa kluczowe: nauczanie dorosłych, nauczanie języka obcego, certyfikaty językowe, metoda nauczania języka niemieckiego.

Key words: adult education, foreign language education, language certificates, method of teaching German.

Abstract. The article shows the necessity of continuing education, including the language education. Fundamental differences between the education of children, teenagers and adults were presented. An original method of teaching a foreign language, developed for the adults learning German to be able to work in German-speaking countries was described. The methods of evaluation of a language competence (The European Language Certificates) were described.

Wstęp. Wydarzenia polityczno-gospodarcze ostatnich dwudziestu pięciu lat wywarły bardzo istotny wpływ na system kształcenia, w tym, a może przede wszystkim, na kształcenie w zakresie języków obcych. Po otwarciu granic, początkowo dla ruchu turystycznego, a następnie zarobkowego, znajomość języka obcego stała się jedną z najważniejszych praktycznych umiejętności. Olbrzymie zaniedbania lat wcześniejszych spowodowały duży impuls na rynku usług edukacyjnych w obszarze języków obcych, zwłaszcza języka angielskiego i niemieckiego.

W początkowej fazie język niemiecki cieszył się większym zainteresowaniem, co wynikało z bliskiego położenia krajów niemieckojęzycznych, a także bezwizowego ruchu do Austrii.

Po wstąpieniu Polski do Unii Europejskiej i otwarciu brytyjskiego rynku pracy, połączonego z rozwojem tanich linii lotniczych, zainteresowanie nauką języka niemieckiego zmalało na rzecz języka angielskiego. Polacy zaczęli masowo wyjeżdżać do Anglii, ponieważ rynek pracy w Niemczech i Austrii zmniejszał się, ponadto dla Polaków ograniczony był do wybranych sektorów. Jednakże „obecnie w Europie Wschodniej język niemiecki nadal posiada bardzo wysoką rangę komunikacyjną”¹.

Wyjazdy do pracy stały się główną siłą napędową zainteresowania nauką języków obcych wśród dorosłych. Był to czas intensywnego rozwoju prywatnych szkół językowych oraz instytucji certyfikujących, ponieważ pracodawcy początkowo żądali

¹ W. Pfeiffer: *Nauka języków obcych od praktyki do praktyki*. Wyd. Wagros, Poznań 2011.

potwierdzenia kompetencji językowych stosownym dokumentem, certyfikatem językowym.

„Zachodzące obecnie zmiany poszerzyły powszechny dostęp do informacji i wiedzy, lecz jednocześnie spowodowały, że konieczne są znaczne zmiany w zakresie wymaganych umiejętności i systemu pracy. Obecne trendy podniosły poziom powszechnej niepewności, a niektórych ludzi w niedopuszczalny sposób odsunęły na margines. Sytuacja społeczna każdego z nas będzie w coraz większym stopniu zależała od zdobytej przezeń wiedzy. Społeczeństwo jutra będzie inwestować w wiedzę i stanie się społeczeństwem uczenia się i nauczania, w którym każdy będzie tworzył swoje kwalifikacje. Innymi słowy powstanie społeczeństwo uczące się”².

Podstawowym celem nauki języka obcego jest skuteczne porozumiewanie się w mowie i piśmie. Priorytet komunikacji jako nadrzędnego celu dydaktycznego ma swoje odbicie w zaleceniach Parlamentu Europejskiego i Rady Europy. Porozumiewanie się w językach obcych jest jedną z tzw. kompetencji kluczowych – określających najważniejsze zadania stojące przed szeroko rozumianą edukacją³.

Nauczanie dorosłych. „Oświata dorosłych jest dyscypliną niezmiernie dynamiczną, wrażliwie reagującą na zapotrzebowanie społeczne oraz na wszelkie zjawiska polityczne, gospodarcze i kulturowe”⁴.

W obecnych czasach kształcenie dorosłych zyskało nowy wymiar. Związane jest ze ścieżką awansu lub zmianą obszaru pracy zawodowej na różnych szczeblach. Z powodu rozwoju techniki i technologii zdobyta wiedza musi być permanentnie wzbogacana. Kompetencje zawodowe muszą być rozwijane i poszerzane. Rynek pracy obok wysokich kwalifikacji specjalistycznych wymaga od pracownika również kreatywności i komunikatywności. „Coraz częściej stawia człowieka ponownie w centrum. Jest to z korzyścią dla pracownika. Uzyskuje on bowiem większą swobodę działania, ponosi jednak większą odpowiedzialność. Firmy czerpią z tego korzyści, gdyż zaangażowani pracownicy są bardziej kreatywni i wydajni. Należy jednak pamiętać, że kreatywność i wydajność są wykładnikami stanu wiedzy”⁵.

Edukacja dorosłych jest dziś wspierana na wielu płaszczyznach:

- korporacje i duże firmy posiadają zorganizowany system kształcenia ustawicznego, obejmujący bardzo często kształcenie językowe,
- wiele zawodów (nauczyciele, akademicy, lekarze) ma wpisane kształcenie ustawiczne w system awansu zawodowego,
- liczne projekty unijne, głównie z zakresu Kapitału Ludzkiego wspierały w ostatniej perspektywie finansowej kształcenie ludzi dorosłych,
- nowa Ustawa Prawo o Szkolnictwie Wyższym zniósła ograniczenia wiekowe studentów, umożliwiając osobom dorosłym podjęcie nauki nie tylko na studiach podyplomowych, ale nawet w trybie stacjonarnym.

² Komisja Europejska: *Biała Księga Kształcenia i Doskonalenia. Nauczanie i uczenie się. Na drodze do uczącego się społeczeństwa*, Warszawa 1997.

³ K. Hall: *Jak organizować edukację w gimnazjum i liceum*. Poradnik dyrektora szkoły, MEN, 2008, s. 20.

⁴ E. Przybylska: *System edukacji dorosłych w RFN*. Wyd. Instytutu Technologii Eksploatacji, Radom 1999.

⁵ H. Klein: *Human resources*. Deutschland, 08.1999, s. 28.

„Dorośli musi się liczyć z koniecznością kilkukrotnej zmiany zawodu a nawet z groźbą bezrobocia. Tym ważniejsze jest więc ustawiczne kształcenie i doskonalenie zawodowe”⁶.

Unia Europejska promuje w sposób szczególnie *lifelong learning*. Idea uczenia się w wieku dorosłym jest odzwierciedleniem naczelnego hasła andragogiki. Uczenie się przez całe życie to przewodni motyw unijnej strategii edukacyjnej.⁷ W rezolucji Rady Unii Europejskiej z czerwca 2002 r. uczenie się przez całe życie określono jako: „pojęcie, które powinno dotyczyć uczenia się od fazy przedszkolnej do późnej emerytalnej, włączając w to całe spektrum uczenia się formalnego (w szkołach i innych placówkach systemu edukacji), pozaformalnego (w instytucjach poza systemem edukacji) i nieformalnego (naturalnego)”⁸.

„Ludzie mogą uczyć się przez całe życie. Dorośli mogą uczyć się wolniej niż dzieci i młodzież, ale mają inne cechy, które rekompensują im tę przewagę młodszego pokolenia. Są to: doświadczenie życiowe, wiedza pozajęzyczna, umiejętność uczenia się w ogóle, większa świadoma koncentracja, umiejętność posługiwania się wyjaśnieniami, regułami i szczegółowymi instrukcjami, zdolnością do generalizacji i wysoką motywacją. Motywacja do nauki języka obcego stanowi zdaniem psychologów i pedagogów klucz do sukcesu w opanowaniu języka obcego. Mocnym punktem dorosłych jest również pamięć logiczna. Pozwala ona na opanowanie gramatyki, wychwytywanie związków między zjawiskami językowymi i grupowanie materiału nauczania ułatwiające zapamiętywanie. To zaś poważnie zwiększa trwałość zapamiętania nowego materiału. Innymi słowy – dorośli w późnym wieku może nauczyć się języka obcego. Musi tylko odpowiednio określić cel swojego działania, konsekwentnie go realizować”⁹.

Kształcenie językowe. Kształcenie językowe dorosłych kieruje się zupełnie innymi zasadami niż kształcenie dzieci i młodzieży w jednolitym systemie szkolnym, na poziomie gimnazjum, szkoły średniej, a także studentów w ramach lektoratów.

Główne różnice wynikają z motywacji oraz celu i metod działań edukacyjnych. Uczniowie podlegają ocenie nauczycieli oraz egzaminom zewnętrznym, organizowanym przez Centralną Komisję Egzaminacyjną, ewentualnie poddają się egzaminom zagranicznych instytucji certyfikujących. Podstawowym aktem prawnym wprowadzającym zewnętrzny system ocen jest Ustawa o Systemie Oświaty z 1991 r. wraz z późn. zm. (Dz. U. 2004 r. nr 256, poz. 2572 z późn. zm.). Dalszymi aktami prawnymi stanowiącymi podstawę dla tworzenia zewnętrznego systemu oceniania jest Rozporządzenie Ministra Edukacji Narodowej z dnia 19 kwietnia 1999 roku w sprawie zasad oceniania, klasyfikowania i promowania uczniów i słuchaczy oraz przeprowadzania egzaminów i sprawdzianów w szkołach publicznych. Osoby dorosłe, przygotowujące się pod kątem zawodowym, podlegają bezwzględnej ocenie praktycznej na rynku pracy.

⁶ W. Pfeiffer: *Nauka języków obcych od praktyki do praktyki*. Wyd. Wagros, Poznań 2011.

⁷ K. Rusinek: *Edukacja językowa osób dorosłych*, Anglofan, Wyd. Felberg, 2010.

⁸ Rezolucja Rady Unii Europejskiej z 2002 roku dot strategii edukacyjnej.

⁹ S. Karaś: *Sztuka samokształcenia*. Wyd. WSP TWP, Warszawa 1994.

Dzieci i młodzież uczą się według programów spełniających wymogi ministra edukacji narodowej. Szkoły uczące dorosłych mogą realizować programy autorskie wg własnych koncepcji. Programy te muszą być oparte na wiedzy i doświadczeniu nauczycieli i bezwzględnie sprostać wymaganiom konkretnych grup słuchaczy. Wymagania te zależą od ich planów zawodowych, poziomu wykształcenia i innych potrzeb szczegółowych, specyficznych dla ich pracy zawodowej.

„W poszczególnych krajach Europy istnieją znaczne różnice w wymaganiach stawianych przez rynek pracy w stosunku do umiejętności językowych absolwentów”¹⁰. Posługiwanie się różnymi językami obcymi w miejscu pracy oraz poza nim stanowi coraz ważniejszy element życia w dzisiejszej rzeczywistości.

„W Polsce, gdzie znajomość języka obcego, przede wszystkim angielskiego jest warunkiem koniecznym do rozpoczęcia pracy, kładzie się ogromny nacisk na skuteczne nauczanie języków, szczególnie w sektorze prywatnym”¹¹.

Według literatury, do najważniejszych metod nauczania języków obcych należą¹²:

- metoda gramatyczno-tłumaczeniowa,
- metoda bezpośrednia,
- metoda audiolingwalna,
- teoria świadomego uczenia się kodu – metoda kognitywna,
- podejście komunikacyjne,
- podejście eklektyczne.

Szczegółowe cele nauczania języka obcego w szkolnictwie formułuje Nowa Podstawa Programowa (NPP)¹³, zwraca ona uwagę na trzy aspekty nowoczesnej edukacji:

- zdobywanie wiedzy,
- rozwijanie umiejętności,
- kształtowanie umiejętności sprzyjających uczeniu się.

NPP kładzie nacisk na praktyczne umiejętności językowe, przedstawia wymagania w języku efektów kształcenia (*can do statements*) oraz wprowadza postulat indywidualizacji nauki, skoncentrowania się na konkretnym kandydacie lub grupie. Podstawowym celem kształcenia języków obcych osób dorosłych jest skuteczne porozumiewanie się nim, gdzie priorytetem jest umiejętność komunikacyjna, a poprawność językowa, intonacja i wymowa nie jest nadrzędnym celem dydaktycznym¹⁴.

W swojej długoletniej pracy zawodowej zarówno dydaktycznej, jak i tłumaczeniowej, autorzy zetknęli się bezpośrednio z problematyką umiejętności językowych

¹⁰ M. Van der Wende: *The International Dimensions in National Higher Education Policies: What has changed in Europe in the last five years*. European Journal of Education, vol. 36, No. 4, 2001.

¹¹ H. Komorowska (red): *Nauczanie języków obcych. Polska a Europa*. Wyd. Szkoły Wyższej Psychologii Społecznej „Academica”, Warszawa 2007.

¹² L. Sobolew: *Nauczanie języka obcego na kursach pozaszkolnych*. „Zeszyty Metodyczne” Wyd. Z. Główny TWP, 1984.

¹³ Nowa Podstawa Programowa – Rozporządzenie Ministra Edukacji Narodowej z 30 maja 2014 r. zmieniające rozporządzenie w sprawie podstawy programowej wychowania przedszkolnego oraz kształcenia ogólnego w poszczególnych typach szkół (Dz. U. poz. 803).

¹⁴ D. Ratuszna: *Nauczanie języków obcych dzieci młodszych. Poliglota*. Edukacja Językowa Dzieci Nr 2(14), s.15, Wyd. WSL, Częstochowa 2011.

osób pracujących w różnych branżach. Pozwoliło to na dokonanie obserwacji i wypracowanie systemu pracy w tym obszarze edukacji. Opracowano własną metodę nauczania opartą na kilku podstawowych założeniach:

- dostosowanie zajęć do konkretnej branży,
- cel główny stanowi komunikacja,
- duży nacisk kładzie się na konwersację i swobodne wypowiedzi uczących się,
- ogranicza się gramatykę na rzecz słownictwa fachowego.

Szkolenie językowe prowadzone jest w trzech etapach. W etapie pierwszym wprowadza się dużo słownictwa, głównie z konkretnego obszaru zawodowego i minimum gramatyki. W etapie drugim, kiedy słuchacz zaczyna czuć się już pewnie i przełamana została blokada przed mówieniem, wprowadza się kolejne zagadnienia gramatyczne, kolejne czasy, tryby warunkowe itd. Etap trzeci, dla najbardziej wytrwałych to przygotowanie do egzaminu na certyfikat językowy. Obejmuje on już bardzo duży zakres gramatyczny i rozbudowane wypowiedzi pisemne.

Jako główną metodę przyjęto komunikację bezpośrednią i ćwiczenia konwersacyjne. Słownictwo ułożono w grupy tematyczne pierścieniowo, tj. po opanowaniu jednego zasobu słów wprowadzano kolejną grupę, rozszerzającą, po opanowaniu której wprowadzano kolejne słowa z tego obszaru itd.

Zaletą tej metody jest szybkie przyswojenie słownictwa zawodowego, co z praktycznego punktu widzenia jest najważniejsze. Dużym zagrożeniem, a jednocześnie aspektem wymagającym szczególnej uwagi nauczyciela jest niedopuszczenie do akceptowania błędów, ponieważ ich późniejsze usunięcie jest często niemożliwe. Jeśli zatem słuchacz poznał tylko jeden czas, teraźniejszy, i prowadzi w nim konwersację tematyczną zgodną z wykonywanym czy planowanym zawodem, musi to robić bezbłędnie, zachowując właściwy szyk zdań i odmianę części zdania. Nie można zezwolić tu nawet na małe uchybienia.

Należy zauważyć, że metoda ta jest bardzo elastyczna, ale wymaga od prowadzącego dużo wiedzy praktycznej zarówno w obszarze językowym, jak i merytorycznym. Nauczyciel musi, co wciąż nie jest w Polsce powszechne, doskonale mówić w danym języku. Nie może to być język akademicki, literacki, ale taki, jakim posługują się pracownicy, mówiony, potoczny. Wymaga to od nauczyciela dużego doświadczenia zdobytego przede wszystkim w kraju danego języka.

Kolejną rzeczą jest znajomość dziedziny, do której przygotowuje się słuchaczy. Nazwy urzędzeń, narzędzi, procesów czy określenia pochodzące z norm, mogą różnić się w zależności od branży. Stąd też mówimy o języku medycznym, prawniczym, budowlanym, maszynowym etc.

Problem ten doskonale znają tłumacze tekstów technicznych, prawniczych, w których dodatkowo występuje wiele skrótów charakterystycznych dla konkretnej branży. Tylko połączenie wiedzy przedmiotowej, inżynierskiej, medycznej, prawnej z wiedzą lingwistyczną umożliwia dziś skuteczną pracę zarówno w dydaktyce osób dorosłych, jak i działalności tłumaczeniowej.

Metodę tę realizowano z powodzeniem w Szkole Asystentów Dyrektorów Firm Niemiecko-Polskich TWP w Opolu, na kursach przygotowujących pracowników do pracy w Niemczech i Austrii, np. pielęgniarki. Nadmienić tu należy, że prowadzona

przez autorkę grupa 50 pielęgniarek uzyskała certyfikaty językowe Instytutu Goethego i wyjechała do pracy w zawodzie do Niemiec i Austrii. Był to pilotażowy program, prowadzony w Oddziale Regionalnym Towarzystwa Wiedzy Powszechnej w Opolu, a grupa, która została przygotowana nie tylko pod względem językowym, była jedną z pierwszych wyjeżdżających do pracy grup pielęgniarek. Wypracowano wtedy wysokie standardy, które zaowocowały silną pozycją zawodową za granicą. Szkoda, że firmy działające obecnie na rynku nie korzystają z tych doświadczeń, a sprawdzeniem umiejętności językowych jest jedynie krótka rozmowa w czasie rekrutacji.

Certyfikaty językowe. Ważnym dokumentem potwierdzającym kompetencje językowe jest certyfikat językowy wystawiony przez instytucję zagraniczną. O randze certyfikatu świadczyć może fakt, że jest dokumentem niezbędnym przy rekrutacji na zagraniczne studia.

W marcu 1992 roku wprowadzono istotne zmiany w systemie świadectw znajomości języka obcego. Na podstawie zarządzenia Państwowej Komisji ds. Egzaminów z Języków Obcych z dnia 06.03.1992 zniesiono egzaminy państwowe, a w ich miejsce uznano certyfikaty wydawane przez zagraniczne instytucje, takie jak: Cambridge University, Goethe Institut, posiadające swe przedstawicielstwa na terenie Polski i upoważnione do organizowania egzaminów.

Przed wprowadzeniem nowej matury certyfikaty językowe zwalniały z egzaminu maturalnego z języka obcego. Nowa matura zlikwidowała ten przywilej, jednakże budowa testów maturalnych nowej matury jest wzorowana na certyfikatach zagranicznych.

Niekwestionowanymi ośrodkami o światowym zasięgu, organizującymi egzaminy na certyfikaty z języka niemieckiego są: Instytut Goethego oraz TELC, a także Instytut Kultury Austriackiej (certyfikaty ÖSD). Egzaminy są podzielone według stopni trudności. Są też oferowane egzaminy specjalistyczne. Kursy przygotowujące do egzaminów odpowiadają standardom ALTE (Europejskie Stowarzyszenie Instytucji Testujących Znajomość Języków Obcych). W 2006 roku ALTE uzyskała status instytucji doradczej przy ONZ.

Klasyfikacja Rady Europy – Europejskiego Systemu Opisu Kształcenia Językowego zakłada klasyczny podział na poziomy: A1, A2, B1, B2, C1, C2, przy czym C2 jest poziomem najwyższym. Certyfikaty Instytutu Goethego (IG) cieszą się na całym świecie dużym uznaniem. Na wielu uczelniach Unii Europejskiej posiadanie jednego z certyfikatów IG daje dodatkowe korzyści w postaci punktów kredytowych. Certyfikaty IG cieszą się wysokim prestiżem i są synonimem jakości, ponieważ IG ma długoletnie doświadczenie w opracowywaniu egzaminów, testowaniu ich na całym świecie, zapewnieniu jakości oraz kształceniu egzaminatorów. Instytut Goethego z siedzibą główną w Monachium jest stowarzyszeniem wyższej użyteczności publicznej, powołanym w celu krzewienia języka niemieckiego i wspierania międzynarodowej współpracy kulturalnej. W poniższej tabeli zestawiono certyfikaty Instytutu Goethego jako instytucji wiodącej w tym zakresie.

Tabela 1. Zestawienie certyfikatów językowych Instytutu Goethego¹⁵

1) egzaminy ogólne dla młodzieży		
Fit in Deutsch 1	-	A ₁
Fit in Deutsch 2	-	A ₂
Zertifikat Deutsch für Jugendliche	-	B ₁
2) egzaminy ogólne dla dorosłych		
Start Deutsch 1	-	A ₁
Start Deutsch 2	-	A ₂
Zertifikat Deutsch	-	B ₁
Goethe-Zertifikat B ₂	-	B ₂
Goethe-Zertifikat C ₁	-	C ₁
Zentrale Oberstufenprüfung	-	C ₂
Kleines Deutsches Sprachdiplom	-	C ₂
Große Deutsches Sprachdiplom	-	C ₂ Plus
3) egzaminy zawodowe		
Zertifikat Deutsch für den Beruf	-	B ₂
Prüfung Wirtschaftsdeutsch	-	C ₁

TELC (*The European Language Certificates*)¹⁶ jest to system międzynarodowych egzaminów językowych, z siedzibą we Frankfurcie nad Menem. Jednostka ta od ponad 30 lat realizuje założenia nauczania i testowania kompetencji językowych w oparciu o wytyczne Rady Europy ds. Edukacji. Certyfikaty te są uznane i akredytowane w wielu krajach europejskich. W odróżnieniu od Instytutu Goethego, przeprowadza egzaminy i wydaje certyfikaty z 10 języków europejskich. Jest tu rozbudowany system komputerowego sprawdzania egzaminów w Centralnym Biurze Egzaminacyjnym we Frankfurcie nad Menem. Procedura taka znacząco wydłuża czas otrzymania certyfikatu, jednocześnie obniżając rangę egzaminatorów w krajach partnerskich.

Instytut Kultury Austriackiej i licencjonowane ośrodki przeprowadzają egzaminy na Austriackie Dyplomy Językowe (ÖSD)¹⁷, które są równoznaczne z dyplomami Instytutu Goethego. Obecnie mamy do czynienia z czterema poziomami: podstawowym, średnim, średnio zaawansowanym i zaawansowanym.

Warto tu nadmienić, że o ile organizacja TELC zajmuje się głównie szkoleniem i egzaminami językowymi, to Instytut Goethego i Instytut Kultury Austriackiej są instytucjami o szerokim zakresie działalności, realizują zadania w zakresie krzewienia kultury i pogłębiania znajomości języka, organizują imprezy kulturalne, wydają podręczniki, organizują szkolenia, konferencje i seminaria.

Obecnie, kiedy na rynek pracy weszło pokolenie osób kształconych językowo już od dzieciństwa, pracodawcy nie oczekują już formalnego potwierdzenia kompetencji językowych. Stąd też do egzaminów na certyfikaty językowe przystępują dziś głównie

¹⁵ www.goethe.de

¹⁶ www.telc.net

¹⁷ www.warszawa.oei.org.pl

osoby, młodzież chcąca podjąć kształcenie za granicą, w systemie formalnym, gdzie certyfikat językowy jest dokumentem wymaganym przy rekrutacji, jako potwierdzenie znajomości danego języka.

Podsumowanie. Kształcenie językowe dorosłych kieruje się zupełnie innymi zasadami niż kształcenie dzieci i młodzieży w jednolitym systemie szkolnym na poziomie gimnazjalnym, ponadgimnazjalnym, a także studentów w ramach lektoratów.

Główne różnice wynikają z motywacji oraz celu działań edukacyjnych, a także doświadczenia życiowego i związanych z tym mechanizmów percepcyjnych. Uczniowie i studenci podlegają ocenie nauczycieli oraz egzaminom zewnętrznym, również organizowanym przez zagraniczne instytucje certyfikujące. Osoby dorosłe, przygotowujące się pod kątem zawodowym, podlegają ocenie praktycznej na rynku pracy. Dlatego też kształcenie językowe osób dorosłych wymaga szczególnego podejścia zarówno na etapie opracowywania programu kształcenia, jak i jego realizacji. Wiedza nauczyciela prowadzącego grupy dorosłe, przygotowywane do pracy zawodowej, musi wykraczać daleko poza zagadnienia lingwistyczne. Dobre efekty daje współpraca z fachowcami z konkretnych dziedzin, znającymi dany język obcy. „Z teorii kapitału ludzkiego wynika jednak, że inwestycja w kapitał ludzki przyjmująca np. postać nauki w szkole lub udziału w szkoleniu jest opłacalna, o ile koszty z nią związane nie przekraczają korzyści”¹⁸.

Bibliografia

1. Hall K.: *Jak organizować edukację w gimnazjum i liceum. Poradnik dyrektora szkoły*. MEN, 2008, s. 20.
2. Karaś S.: *Sztuka samokształcenia*. Wyd. WSP TWP Warszawa 1994.
3. Klein H.: *Human resources*. Deutschland, 08.1999, s. 28.
4. Komisja Europejska: *Biała Księga Kształcenia i Doskonalenia. Nauczanie i uczenie się. Na drodze do uczącego się społeczeństwa*, Warszawa 1997.
5. Komorowska H. (red): *Nauczanie języków obcych. Polska a Europa*. Wyd. Szkoły Wyższej Psychologii Społecznej „Academica”, Warszawa 2007.
6. Sobolew L.: *Nauczanie języka obcego na kursach pozaszkolnych*. „Zeszyty Metodyczne” Wyd. Z. Główny TWP, 1984.
7. Kotowska I.E., Sztanderska U., Wóycicka I.: *Aktywność zawodowa i edukacyjna a obowiązki rodzinne w Polsce, w świetle badań empirycznych*. Wyd. Naukowe Scholar, 2007, s. 237.
8. Pfeiffer W.: *Nauka języków obcych od praktyki do praktyki*. Wyd. Wagros, Poznań 2011.
9. Przybylska E.: *System edukacji dorosłych w RFN*. Wyd. Instytutu Technologii Eksploatacji, Radom 1999.
10. Ratuszna D.: *Nauczanie języków obcych dzieci młodszych. Poliglota*. Edukacja Językowa Dzieci Nr 2(14), Wyd. WSL Częstochowa 2011, s.15.
11. Rezolucja Rady Unii Europejskiej z 2002 roku dot. strategii edukacyjnej.
12. Rusinek K.: *Edukacja językowa osób dorosłych*, Anglofan, Wyd. Felberg, 2010.
13. Van der Wende M.: *The International Dimensions in National Higher Education Policies: What has changed in Europe in the last five years*. European Journal of Education, vol. 36, No. 4, 2001.

mgr Danuta RATUSZNA

dr inż. Paweł RATUSZNY

Uniwersytet Opolski ratuszny@uni.opole.pl

¹⁸ I.E. Kotowska, U. Sztanderska, I. Wóycicka: *Aktywność zawodowa i edukacyjna a obowiązki rodzinne w Polsce, w świetle badań empirycznych*. Wyd. Naukowe Scholar, 2007, s. 237.